

ЮРИДИЧЕСКИ ИЗВОРИ ЗА III В. СЛ. ХР

Искра Генчева

In Memoriam Magistri

Осмислянето на мястото, което заема III в. сл. Хр. в историята на Римската империя, не отнема много усилия на съвременните изследвачи: “удобният” термин *криза* покрива всичко – и знанието, и незнанието за периода. Като всеки “етикет” обаче и този остава приемлив предимно като времев ориентир или библиографско напомняне.

Първото е важно най-вече поради обстоятелството че посочва една епоха, отстояща както от *принципата*, така и от *домината*, без да е по същина “нито едното, нито другото” – имам предвид първичното значение на латинското *neuter*, което е може би подходящото смислово определение на динамичния и противоречив III в. Той е границата, която бива релефно прокарана между два отчетливо дефинирани периода, но онази граница, която поставя въпроса за неоспоримата изчерпаност на *принципата* като формула на римската държавност и същевременно посочва неподлежащата на отлагане необходимост от “откриването” на нова имперска формула.

Трети век насочва своите търсения в две направления – през първата половина на периода всеобхватните трансформации в държавата биват поставени в правни рамки.

През втората половина на епохата единствен закон става военната сила – поне до умиротворяването на империята в края на века, когато отново се появяват блестящи юристи: възпитаници

на знаменитата Бейрутска юридическа школа. Едва тогава бихме могли да приемем, че формулата на *домината* е открита.

Това едва ли би било възможно без стореното от юристите, на които императорите от династията на Северите поверяват реформирането на империята. Тук биваме изправени пред парадокс: като изключим проучванията на Т. Honore, Sir Ronald Syme, Fergus Millar и неоригиналния А. Л. Смышляев¹, в съвременната научна книжнина, разглеждаща епохата на Северите, темата за реформите от периода неизменно присъства. Темата обаче за нейните автори също така неизменно липсва. Иначе казано, епохата на Северите бива представяна така, като да е лишена от юридическа изворова база. Така ли е всъщност?

Още при Марк Аврелий (160 – 180 г.) се появява една ключова за по-нататъшното развитие фигура – юристът Квинт Цервидий Сцевола². Той не само създава школа, от която излизат юристи с блестяща образованост и бъдеще, но става и член на императорския съвет. Сцевола не е изключение – императорът-философ покровителствува юристите, поверявайки им висши държавни постове. Така отделът за официална кореспонденция към императорската канцелария – *Scrinium epistularum*, се оглавява от юриста Тарутен Патерн³ – специалист по военно право, който впоследствие достига и длъжността преториански префект. Така бива поставено началото.

Изворите съобщават, че бъдещият император Септимий Север (193 – 211 г.) принадлежи към възпитаниците на Сцевола⁴. Оттам и неговата неоспорима правна грамотност на държавник и връзката му с Емилий Папиниан⁵ – първия блестящ юрист от епохата на Северите. Дали двамата са в роднински връзки, не е сигурно, но несъмнено и Папиниан е ученик на Сцевола – един от възпитаниците му с най-успешна обществена кариера. При Септимий юристът първоначално оглавява отдела за петиции и питання по правни въпроси към императорската канцелария като *Magister libellorum*, по-късно става преториански префект⁶. Ползвал се е с пълното доверие на императора, който именно върху плещите на Папиниан полага непосилното бреме за недопускане на конфликт между двамата наследници на Септимий – Гета и Каракала. Извест-

но е, че това е нещо, с което юристът не съумява да се справи: Гета бива убит от своя брат (212 г.), а Папиниан отказва да обоснове стореното юридически, заявявайки на Каракала (211 – 217 г.), че да се узакони едно убийство е по-трудно, отколкото да се извърши. Това е краят на Папиниановата кариера – свален от поста си, той бива екзекутиран по заповед на Каракала⁷.

Оригинален и непредвидим, талантлив и смело нарушаващ каноните, Папиниан е такъв не само в обществената и личностната си изява – юридическите му трудове потвърждават това. Още преди 198 г. са завършени неговите *Quaestiones* в тридесет и седем книги, а след 204 г. – деветнадесетте книги *Responsa*. Като *Mag. Libellorum* Папиниан ни оставя важните за реконструиране на епохата рескрипти от периода 26 септември 194 г. до 12 февруари 202 г.

Поставен в началото на реформаторската дейност на Септимий Север, Папиниан не би могъл да бъде друг – нито като автор на юридически трудове, нито като публична фигура. Въпросът, който все пак възниква във връзка с кариерата и творчеството на Папиниан, е откъде иде неговата воля за налагане на новаторски стил и в личностното му, и в общественото, и в професионалното битие? Иначе казано, дали това е *позволеното* на една конкретна личност, или то е безусловно *необходимото* за епохата? И – какъвто и да е отговорът, още: защо на юриста е било нужно одаянието на преторианския префект, за да осъществи своята реформаторска програма?

Несъмнено част от отговора е в близостта на Папиниан до императора. Общите цели, които те си поставят относно глобалните промени в държавата, дават път на юриста до висши постове – преторианският префект е вторият след императора в управляващия апарат. Тази високопоставеност вече дава достатъчно пространство за един амбициозен и даровит реформатор, какъвто именно е Емилиј Папиниан.

Същевременно далеч по-съществено е обстоятелството, че самото развитие на римската държавност, налагащо промяна на имперската формула, “извиква” появата на личности като Папиниан. Така с всички измерения на своята личност, с цялата универ-

салност на юридическата си образованост той застава в началото на една поредица от политически фигури, за които необходимата трансформация на имперската формула е само в рамките и *чрез* закона.

Как това се съчетава с военните акценти в неговата, а и в кариерата на Папиниановите следовници? От една страна, това бива наложено и от усложнената външнополитическа обстановка, и от военната реформа, започната и продължена при Северите. От друга страна обаче – и това е далеч по-значимо – всяка радикална промяна, всяка същностна трансформация твърде често налага поне известна доза *силовост*, дори и задържана в законови рамки. А и когато става дума за реформа във военната сфера, думата е всъщност за дълбоки обществени промени. Оттук и двойствеността на фигури като Папиниан: като юрист той е обвързан с цивилната, а като преториански префект – с военната сфера, което му дава възможност, всячески подпомаган от самия император, да контролира и налага необходимите и в двете сфери реформи. В по-далечен план този феномен предхожда ярко афишираното, но никога не станало реално разделение между цивилната и военната йерархия през годините на късната Римска империя.

Каракала е известен със своя едикт от 212 г. По-малко известно е, че макар и лишил се от личност като Папиниан – “подражателят” на Александър Велики продължава традицията за включване в съвета на императора на първокласни юристи. Един от тях, широко известният *Марк Опелий Макрин*, който заема поста поста преториански префект при Каракала е професионален юрист⁸. Отделът за официална кореспонденция към императорската канцелария заемат също лица с правна грамотност, като следва да се отбележи, че при Каракала те са обикновено от елински произход. Знаем имената на двама от тях: *Арий Менандър* и *Офелий Теодор*⁹. На тях дължим авторството на рескриптите от периодите 28 декември 211 г. – 28 юли 213 г.; и съответно: 30 юли 213 г. – 22 февруари 217 г. Така “този голям поклонник на Александър – Антонин”, както го нарича Дион Касий поставя своите “елински” акценти в традицията, заложена от Септимий Север. Каракала е известен

също така и с интереса си – по причини лесно обясними към т. нар. “*cognitiones*” (“разследванията”). Показателно е, че именно през периода на неговото управление още един юрист от елински произход – *Калистрат* – публикува в шест книги “*De cognitionibus*” – един труд, специално занимаващ се с *Cognitio extraordinaria*. Спорно е, дали юристът от времето на Каракала *Тертулиан* е идентичен с теолога Тертулиан, но ако е така, това обяснява твърдението на *Евзевий* за задълбочените юридически познания на християнския автор, който прочие е родом от Картаген, а и пълното му име е *Квинт Септимий Север Тертулиан*. Онова, което обаче е сигурно е, че той не се стреми към висши държавни постове и е автор на два юридически труда: “*De castrensi peculio*” и “*Quaestiones*” в осем книги.

Династията на Антонините е известна със своя император-философ: това е Марк Аврелий, династията на Северите – с един император юрист това е *Макрин* (217 – 218 г.). Заемал при Септимий Север поста *Advocatus fisci*¹⁰, при Каракала той става едно от най-влиятелните лица в държавата в качеството си на преториански префект. Именно като такъв Макрин съумява да организира успешен заговор за свалянето на Каракала, заменяйки го – макар и за твърде кратък период – 217/218 г. – на престола. Би могло само да се предполага докде би довел реформите този юрист император, но самата му поява в тази нова роля е достатъчно красноречива. Не разполагаме с рескрипти от краткотрайното му управление – в отдела за официална кореспонденция има прекъсване от 217 до 222 г. Това би могло да означава и пълно изземане на правната инициатива от страна на Макрин, комуто това без съмнение е било по силите.

Със съдбата и кариерата на Емилий Папиниан са свързани двама от неговите блестящи следовници: *Домиций Улпиан* и *Юлий Павел*. Двамата наследяват Папиниан като преториански префекти и житейският им дял е толкова труден, както и на техния предходник.

*Юлий Павел*¹¹ е един от възпитаниците на Кв. Цервидий Сцевола, което го довежда до включване в императорския съвет още

при Септимий Север. Следва длъжността *A libellis*, впоследствие става личен секретар на императора, завеждайки ведомство, наречено *A memoria*. Заедно с Улпиан достига длъжността преториански префект, която продължава да заема и след неговата смърт. Юлий Павел е автор на многобройни трактати, чиито достойнства са преди всичко в краткостта, точността и графичната изчистеност на юридическите формулировки. Той рядко се позовава на други юристи или императорски конституции. Откъде идва тази почти афористична изказност, тази категоричност на юридическата формулировка? Означава ли това завършеност – поне в известна степен – на започнатите от Северите реформи в държавата? Или тъкмо обратното – бележи ли този стил известен застои на протичащите процеси, наложил и подобно петрифициране на юридическата изказност? Дион Касий съобщава, че Юлий Павел си е позволявал да критикува ред императорски конституции. Това е съществено допълнение към известното ни за Павел. Неоригинален, нелогичен, интелектуален и практичен, синтезатор по природа, Юлий Павел юридически аргументира схващането си, че е в интерес на държавните дела императорът също да се подчинява на закона. Ако към това добавим и обстоятелството, че юристът се оттегля от управленските среди, за да се появи отново в ролята на преториански префект едва при *Александър Север* (222 – 235 г.), то контурите на едно противоположено юристи – императорска институция се открояват достатъчно релефно за периода 218 – 222 г. Като че реформата неудържимо излиза извън законовите рамки – тази тенденция, очертала се още при Каракала, логично предизвиква своеобразен диктат на закона при императора юрист Макрин, за да излезе извън контрол през трудния за държавата “реформаторски” период на *Хелиогабал* (218 – 222 г.).

Дистанцирането на юристите от централната власт проличава и при *Домиций Улпиан*¹². Родом от Тир, или поне семейството му със сигурност произхожда от този финикийски град, Улпиан получава блестящо юридическо образование в Рим. Кариерата си започва като помощник на претора – *assessor*. Следва включване в консилиума на Папиниан по времето, когато последният е пре-

ториански префект. Несигурно е, дали Улпиан е завеждал отдела *A libellis*, но поне така се твърди в *Historia Augusta*. Улпианов почерк от-крива и *Tony Honore* в рескриптите от периода 3 февруари 222 г. – 1 октомври на същата година. Амбициите му биват напълно удо-влетворени едва при Александър Север. Не е трудно да се раз-граничат два рязко контрастиращи периода при Улпиан: първият започва с екзекуцията на Емилий Папиниан. Тогава Улпиан се оттеглил, което, от една страна, е нескрита демонстрация на разно-мислие, а от друга – свобода да разполага изцяло с време за тесни професионални занимания. Именно от този период датира най-значителната част от многобройните юридически трудове на Улпи-ан. Те са почти изцяло от времето на Каракала. С тях юристът смогва да покрие дотолкова пълно цялата правна материя, че впо-следствие става практически ненужно връщането към по-ранните юристи. На Улпиан дължим и много цитати от съчинения, изгубени днес за нас. За кратко върнат към ведомството *A libellis* при Хелио-габал, юристът бива свален от поста си и изпратен в изгнание от императора. Така приглушеното недоволство, пасивното проти-востоене *власт – закон* преминава в открито заявена враждебност чрез политическо преследване и санкциониране от страна на императора.

Реабилитацията на юриста, а и на идеята за законова рефор-мация на римската държавност, идва с управлението на *Александър Север*. Още през март 222 г. Улпиан е споменат като *Praefectus annonae*. В конституцията от 1 декември същата година Улпиан е вече с ранг *Praefectus praetorio*. Следва отстраняване – прочие с ак-тивната намеса на юриста – на другите двама префекти Флавиан и Хрест, след което Улпиан става фактически управник на държа-вата: един аналог на случая Макрин, макар и не така афиширан. Възпитател на младия император, Улпиан има извънредно силно влияние върху Александър и практически неограничена реформа-торска свобода. Струва си да се спомене, че само от 223 г. до нас са стигнали сто на брой императорски конституции – това е без преце-дент в римската императорска история. Стриктен, дисциплиниран, неизменно опираш се на закона, Улпиан не скрива стремежа си да

създаде юридическата база за един нов тип държавност. Външнополитическите събития обаче от 223 г. като че ли предreshават съдбата и на реформатора юрист, и на реформата: военните по протежение на източната граница на империята, а година по-късно и вълненията на германските племена, извеждат на политическата авансцена военните елитарни кръгове. Това довежда до смъртта на Улпиан в 223 г., или пет години по-късно. След него бива трайно прекъсната практиката на поста преториански префект да бъдат избирани професионални юристи.

Последният знаменит юрист от разглежданата епоха, който е известен и като ученик на Улпиан, остава във властта единствено като възпитател на императорския наследник и като юридически консултант към императорския съвет. През периода 235 – 238 г. *Херений Модестин* е възпитател на сина на *Максимин Тракиеца* (235 – 238 г.), а при *Гордиан III* (238 – 244 г.)¹³ – в състава на императорския съвет. Модестин вече не е реформатор – той е единствено коментатор и посредник между императорската институция и онези, върху които действуват юридическите разпоредби. Оттук и написаният на гръцки трактат в шест книги, предназначен за новите елиноезични римски граждани на Империята. Вероятно е имало затруднения в прилагането на известния Едикт на Каракала от 212 г., което налага и появата на Модестиановия трактат.

По-малко известните юристи от епохата на Северите и първите “войнишки” императори *Клавдий Трифонин* и *Елий Марциан*¹⁴ ни оставят оскъдни данни за себе си и предимно заглавия на написаните от тях юридически трудове. Така се оформя една тясно професионална юридическа “ниша”, която бива обаче напълно изолирана от възможността да прилага достигнатото на теория чрез властовите механизми.

От Модестин до края на III в. единствен закон става военната сила. Последствията са известни, както и съпътстващите ги събития: дори и беглото изброяване на т. нар. “войнишки” императори от втората половина на третия век ясно показва нестабилността на императорската институция, когато тя остава в обсега на воен-

ните кръгове, чиито закон е всъщност системното излизане извън рамките на закона.

Дейността на юристите от епохата на Северите засяга всички правни области – административната, военната, фискалната, углавното право. Това ги посочва като същински автори на реформите в Римската държава, довели до формулиране на концепцията за *домината*. Те не коментират предходниците си, а се стремят да наложат нови правни норми, систематично поднесени и ясно формулирани. Това не само ги прави “отговорни” за социалната мобилност през епохата, довела до противостоеенето *honestiores – humiliores*, но означава и по своята същина правно аргументиране на един нов тип държавност – на късната Римска империя. Трудовете им имат не само теоретична стойност – те остават полезен ориентир и за действащи професионални юристи, и за чиновническия апарат на империята.

Обобщенията идват след умиротворяването на държавата в края на III в., когато двамата най-видни юристи от Бейрутската юридическа школа – *Грегорий* и *Хермогениан* – започват издаването на кодекси. Т. нар. “*Codex Gregorianus*” съдържа – както е известно – императорски конституции от император Хадриан до края на III в. Запазеният във фрагмент *Codex Hermogenianus* съдържа допълнения към събраното от Грегорий.

Да се разглежда третият век от римската императорска епоха без наличните юридически извори е най-малкото несериозно. Оформяйки своеобразна хроника на реформаторската дейност на Северите най-вече, те показват едно развитие, което би останало трудно доловимо в историографската проза на автори като Херодиан, Дион Касий или т. нар. “*Scriptores historiae Augustae*”. Затова е от първостепенно значение въпросът – какво от юридическите съчинения на III в. е достигнало до нас?

Част от отговора е даден у П. Венедиков¹⁵, който споменава и съкращението на Улпиановите “*Regulae*”, и на “*Sententiae*” на Юлий Павел. Наред с това са посочени още т. нар. “Ватикански фрагменти” – откъс от сборник, съдържащ извлечения от съчиненията на Папиниан, Павел и Улпиан. Същият автор споменава и

двата кодекса “*Gregorianus*” и “*Hermogenianus*”. Ще продължа с цитат от съвременен изследвач – един от най-добрите познавачи от епохата на Северите А. R. Birley: “...The Digest and other legal compilations of Justinian reproduce a vast mass of Severian material, including numerous letters, rescripts etc. of Septimius and his elder son.”¹⁶ (“... Диджестите и други известни компилации на Юстиниан представят обширно множество от материали за Северите, включващи многобройни писма, закони и т. н., отнасящи се до Септимий и неговия по-малък син.” – см. ред. превод).

Към тази все пак обща фраза ще добавя следното. Юстиниановият кодекс съдържа 1348 закона от периода 193 – 282 г.¹⁷ Още 69 рескрипта са известни от други извори, като в тази обща бройка не се включват такива текстове като писма, едикти, присъди и устни наредби, предадени от други автори. На Юлий Павел принадлежи 1/6 част от “*Дигести*”, 1/3 част от тях – на Домиций Улпиан. Всеки, който е работил с Юстиниановия кодекс, без съмнение разбира, че изброяването може да продължи. Но дори само посоченото дотук е достатъчно, за да открои мястото, което юристите от III в. заслужено заемат в градежа на една нова формула за римска държавност – на *Домината*.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Honoré, T.** *Emperors and Lawyers*. Oxford, 1994; **Syme, R.** *Roman Papers III. (Fiction about Roman Jurists)*. Oxford, 1984; **Millar, F.** *A New Approach to the Roman Jurists*. – JRS, 76, 1986, 272–280; **Смышляев, А.** Септимий Север и римската юриспруденция. – Правоведение, 1975, № 5, 62–69.

² HA. Marcus 11, 10; PIR, C, № 681.

³ **Howe, L.** *The pretorian prefect from Commodus to Diocletian*. Chicago, 1992.

⁴ HA., Severus 1, 4; 8, 4; 18, 4–5; Dio. Cass. Hist. Rom. LXXVII, 17, 1; Herodianus. Ab excessu Divi Marci III, 10, 2; 13, 1; Aur. Victor. De Caesaribus 20, 23.

⁵ HA. Severus 21, 8; Caracallus 8, 2 – 3.

⁶ PIR № 388; Dio. Cass. Hist. Rom. LXXVII, 10, 7; 14, 6.

⁷ HA. Caracallus 8, 3 – 5; Zosimus, Hist. Nova 1, 9.

⁸ **Pflaum, H.** Les carrieres procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire Romain. Vol. 2. Paris, 1960, p. 348.

⁹ **Kunkel, W.** Herkunft und soziale Stellung der Römischen Juristen. Graz/Wien /Köln, 1967, S. 291.

¹⁰ **Pflaum, H.** Les carrieres..., p. 348.

¹¹ HA. Pesc. Niger 7, 4; Alex. Severus 26, 5; Dio. Cass. Hist. Rom. XXVIII 2, 19; XXIX 2, 97; 40, 12. cf. Crook, J. Consilium Principis. Oxford, 1955, p. 168.

¹² HA. Alex. Severus 26, 6; Pesc. Niger 7, 4; Heliogab., 16, 4; Zosimus, Hist. Nova I, 11; Dio. Cass., Hist. Rom., XXVII 1, 13, 2; L 15, 1; 8; 80 11; CJ 4, 65, 4.

¹³ D., 47, 2; 52, 20; C., 3, 42, 5.

¹⁴ Dio. Cass., XLIX 14, 50.

¹⁵ **Венедиков, П.** Записки по римско право. С., 1994, 10–11.

¹⁶ **Birley, A.** Septimius Severus. The African Emperor, pp. 207 ff.

¹⁷ CJ. 5. 12, 1; 7. 45, 1; 9. 40, 1; 7. 49, 1 – D. 3. 6, 1 – 3; 9. 49, 1; 9. 43, 1; 9. 41, 4; 8. 50, 1; 7. 54, 1; 9. 51, 1; 3. 42, 2 – 9. 2, 2 – 9. 351; 10. 5, 1; 9. 9, 4; 5. 5 = CGV isi; CJ 1. 50, 1; 8. 40, 13; 8. 55, 1 = FV 272.